

Satisfakčně hodnotový model výzkumu a využití měkkých dat

DRAGOSLAV SLEJŠKA
Sociologický ústav ČSAV, Praha

Model postojových druhů

Postoje člověka k objektivní skutečnosti, která jej obklopuje a na jejíchž jednotlivých stránkách více či méně závisí jeho existence, mají množství bohatě členěných aspektů a forem. Pokusíme-li se je převést na určitý počet jmenovatelů se stejnou podstatou, získáme tři základní postojové druhy:

- 1) Postoje *hodnotové*, vypovídající o síle *významnosti*, kterou člověk přikládá různým faktorům životních, společenských, přírodních a jiných podmínek a nakonec i svým vlastnostem. To vše tím zařazuje do svého hodnotově orientačního pole.
- 2) Postoje *hodnotící*, které – zpravidla ve formě *satisfakcí* (*spokojenosti* a *nespokojenosti*) – vypovídají o tom, jak realizace příslušných faktorů odpovídá nárokům plynoucím z daných hodnotových orientací. Zde nejde pouze o sílu, ale i o směr postojů (hodnocení kladné nebo záporné).
- 3) Postoje *přetvářející*, které vypovídají o tom, jak se hodnotové i hodnotící postoje (poté co tak či onak odrážely skutečnost) transformují takovým způsobem, aby mohly zpětně působit na přetváření této skutečnosti. Prostřednictvím přetvářejících postojů se prosazuje efekt postojů hodnotových i hodnotících.

Celkový model těchto vztahů i s konkretizací na pracovní prostředí naznačuje graf č. 1.

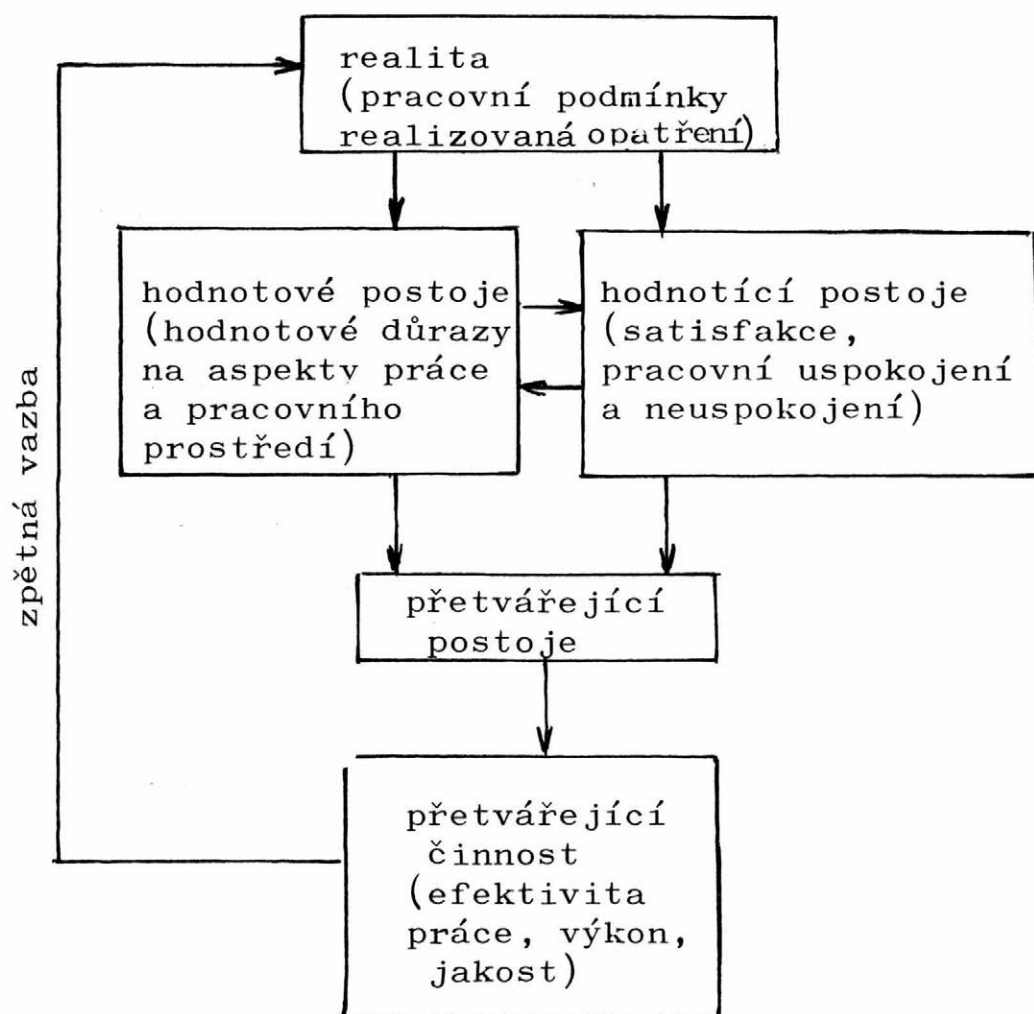
Konfrontace hodnotových a satisfakčních postojů

Z modelu postojových druhů vyjímáme pouze souvislost mezi hodnotícími (resp. satisfakčními) a hodnotovými postoji. Graf ukazuje, že to je vzájemná dvousměrná souvislost. Potřeba její hlubší analýzy vyplývá z výsledků mnoha sociologických a sociálně psychologických výzkumů, které přinesly velký počet měkkých dat o satisfakčních postojích i o postojích hodnotových. Málo a spíše jen nahodile se však přistupovalo k jejich vzájemné konfrontaci. To bylo zaviněno většinou tím, že byla hledána pouze jednoznačná souvislost a ta nebyla zjišťována. Jde však o specifickou souvislost ambivalentní, a proto o nic méně zajímavou.

Hodnocení realizovaného ovlivňuje genezi a tvorbu hodnot pro budoucí realizace. Jejich konfrontací lze dokumentovat na jedné straně proces využití zkušeností z hodnocení pro tvorbu hodnot a na druhé straně uplatnění hodnot jako kritéria hodnocení realizovaných jevů. Zároveň se zde ukáže metodologická významnost rozlišení postojů hodnotových a hodnotících.

Takovou konfrontaci lze provést s nejvyšší mírou spolehlivosti tehdy, šetří-li výzkum analogickou technikou oba druhy postojů k týmž faktorům, jevům, činnostem, vlastnostem atd. a prokoreluje-li tyto dva druhy postojů navzájem. Výzkumů, které to provádějí, bohužel ubývá. Předkládaný materiál by mohl takovým výzkumům naznačit novou perspektivu

Graf č. 1 Model vztahů postojových druhů

a možný přínos současně jak pro základní, tak i pro operačně aplikovaný výzkum, a tím i pro strategii řízení přihlížejícího k lidskému činiteli.

Základní typy, vyvozené konfrontací satisfakčních a hodnotových postojů uvádí graf č. 2. Spokojenost (hodnocení, satisfakce) je zde vyjádřena symbolem S , přičemž $S+$ představuje vyšší spokojenost, resp. silnější převahu spokojenosti nad nespokojeností, $S\times$ spokojenost střední, resp. vyrovnanost spokojenosti a nespokojenosti a $S-$ nízkou spokojenost, resp. převahu nespokojenosti nad spokojeností. Hodnotové důrazy (přikládání významy) jsou vyjádřeny symbolem H , přičemž $H++$ představuje hodnotové důrazy nejsilnější, $H+$ silné a $H-$ relativně slabší.

Analýzy výzkumných materiálů umožnily vyvodit šest satisfakčních hodnotových typů. Z nich zatím jen stručně charakterizujeme tyto dva :

$S\times H-$ – typ *indiference*

vůči danému faktoru, kdy střední spokojenost („ani spokojen ani nespokojen“) je vyvolána dlouhodobou hodnotovou nezainteresovaností – například u bezdětných ve vztahu k předškolním zařízením, u lidí bez zájmu o aktivní kulturní činnost ve vztahu k této činnosti, u dobře bydlicích – péče o bydlení, u bydlicích blízko pracoviště – dojíždění.

$S+ H++$ – typ *extraordinace*,

tj. z řady vybočujícího důrazu při vyšší spokojenosti. Silnější hodnotový důraz zde nevyjadřuje euforii, ale mimořádnou životní důležitost a vývojovou potřebu daného faktoru. Objevilo se to při analýze faktorů občanské vybavenosti ve vztahu ke zdravotnictví. V souhrnu několika desítek urbanistických výzkumů byla zdravotní zařízení na jednom z prvních míst požadovaného zvýšení rozpočtových nákladů ($H++$), ačkoli náleželo do skupiny nadprůměrně uspokojivých oblastí ($S+$).

Soustředíme se na čtyři satisfakčně hodnotové typy, které můžeme demonstrovat na základě analýzy faktorů pracovního prostředí ve zkoumaných průmyslových podnicích, a to podle souhrnné sekundární analýzy několika desítek výzkumů umožňujících podobnou konfrontaci. Přihlížíme přitom i k sociotechnickým hlediskům řízení a prognostických úvah.

K tomu předem podotýkáme, že se nestává, aby tyto postoje k určitému faktoru byly u všech pracovníků vyznačeny stejným typem. Proto se prognostické úvahy opírají především o postoje rozhodující většiny, ale s přihlédnutím k menšinovým postojům. Například určitý faktor, saturovaný na většině pracovišť, může být předmětem hodnotově podložené kritiky na určitém, třeba i klíčovém pracovišti.

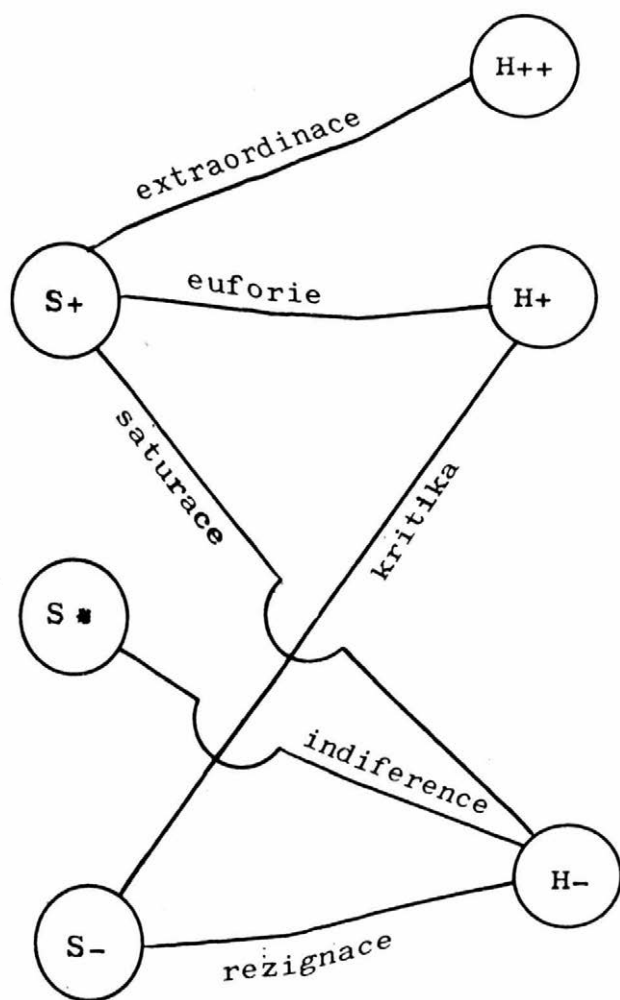
Typ euforický

Typ $S+ H+$ představuje *euforicky generované silné hodnotové důrazy*, které nezesilují v důsledku narůstání kritického stavu, ale v důsledku potěšení z dosavadních příjemných zážitků a zkušeností s daným faktorem. Je indikován pozitivní korelační tendencí při vysokém stupni spokojenosti. Jedná se často o faktory v pravém slova smyslu pábitelské se silnou spontaneitou, tedy obtížně plánovatelné nebo takové, které nemá smysl plánovat, ale spíše při plánování respektovat.

Zpětně to svědčí o účinnosti daných hodnotových orientací. Jejich nositelé vynaložili značné úsilí na jejich realizaci, prosazovali je ve svém okolí a dosáhli v tom úspěchů. Jsou spokojeni s realizací toho, co bylo výsledkem dřívějšího hodnotově podloženého úsilí.

Zcela pravidelně euforická geneze výrazně převažuje u základní hodnoty lásky a ve shodě s tím u sociabilních hodnot rodiny a přátelství, v pracovním prostředí u hodnotových důrazů na

Graf č. 2

Hodnotové důrazy

Spokojenost

H + silné

S + vyšší

H - slabší

S * střední

H ++ nejsilnější

S - nízká

vztahy spolupracovníků, na jejich vzájemnou spolupráci i na upřímnost v těchto vztazích. U těchto převážně spontánně se rozvíjejících vztahů je skutečně jen málo bariér, které by bránily prosazení sociabilních hodnot do skutečnosti. Sociabilní adaptabilita a tolerance dosahují zpravidla takového stupně, že zábranu nemohou tvořit ani názorové a postoje rozdíly mezi souřadnými členy pracovních skupin a ani přítomnost členů samotářského naladění, málo společenských.

Zvláštní situace vzniká v kolektivech mobilních pracovníků (montážních, údržbářských atd.), kde během pracovního týdne komunikují spolu titíž členové kolektivů jak v pracovní době, tak i ve volném čase. Bylo by tedy možné očekávat, že v této situaci se objeví i silnější projevy kriticky generovaného posilování sociabilních hodnot. Výzkumy to však nepotvrdily. Například ve velkém výzkumu mobilních pracovníků v energetice to byla jedna z nejsilnějších doposud zjišťovaných pozitivních souvislostí mezi hodnotovými důrazy na vztahy spolubydlících (v maringotkách, ubytovnách, společném podnájmu atd.) a spokojeností s těmito vztahy $R = 0,34 < 0,01$).

Euforická geneze hodnotových důrazů převažuje také ve vztahu k takovým faktorům vnitřního charakteru práce samé, jako jsou zajímavá a tvořivá práce, samostatná práce nebo práce, v níž jsou využity pracovníkovy schopnosti a kvalifikace. Je to možná nečekané, ale častěji se stává, aby pracovník přišel hodnotově „na chuť“ zajímavé práci teprve když takovou práci vykonává, než aby se ji kriticky domáhal tehdy, kdy ji nemá.

Ve vztahu k faktorům, pro něž je zjištěna převážně euforická geneze silných hodnotových důrazů, by měla prognóza počítat s dosavadním tempem a dbát o jeho udržení. Měla by též respektovat silný podíl spontánní účasti na realizaci. Celkově se vychází z kvality, kterou nabízí dosavadní systém.

Typ kritický

Typ *S – H+* představuje *kriticky generované silné hodnotové důrazy*. Je indikován negativní korelační tendenci při nízkém stupni spokojenosti. Vypovídá o tom, že daná kvalita je tíživá a někdy až nesnesitelná, veřejnost vyvíjí tlak na její zlepšení. Tato skutečnost by měla být středem pozornosti prognostických úvah jako typ, který přináší nejvíce podkladů a podnětů. Kritický vztah ovlivňuje výběr objektů pro prognózu. Satisfakčně hodnotové konfrontace tvoří základ pro kritiku prognostické praxe vůbec.

U některých hodnot je kritická geneze pravidlem – například pro faktor výdělků běžně platí, že čím je s ním více nespokojenosti, tím silnější jsou na něj hodnotové nároky. Je třeba zdůraznit: čím více *nespokojenosti*, nikoli čím nižší je sám výdělek.

Běžně se kriticky generované hodnotové důrazy projevují také ve vztahu k ergonomickým aspektům pracovního prostředí jako celku, zvláště pak ve vztahu k hlučnosti, k hygienickým zařízením a mikroklimatu pracoviště.

Samo objevení kriticky generovaných hodnotových důrazů na výdělek nebo na ergonomické podmínky pracoviště tedy nemůže analytiku ani prognostiku překvapit. Je však třeba jemnějšími metodami zjišťovat, zda se kritický náboj těchto hodnotových důrazů posiluje nebo zeslabuje. K tomu se dostaneme později v souvislosti s úvahami o vývojových řadách odražejících hodnotovou dynamiku.

Z dalších faktorů, u nichž se často (ne však již s takovou pravidelností jako u výdělků a ergonomických podmínek) objevují kriticky generované silné hodnotové důrazy, to bývají zejména technické vybavení, postup, pracovní perspektivy, plnění slibů, které byly pracovníkům dávány ze strany podniku při nástupu.

Výše jsme uvedli, že euforická geneze sociabilních hodnot se realizuje i v kolektivech

odloučených mobilních pracovníků. Negativní dopad této situace se však projevuje jinak. Aniž je narušen kolektivní aspekt soužití, je narušena rovnováha mezi tímto aspektem a aspektem zajištění soukromí. Hodnotové důrazy na zajištění soukromí souvisejí se spokojeností s tímto zajištěním velmi ambivalentně. ($R = -0,04$ $C_n = 0,35$ při statistické významnosti 0,01). To indikuje, že o něco větší část pracovníků klade na tuto okolnost zesílené hodnotové důrazy s kritickým zaměřením, ne o mnoho menší část naopak pod vlivem spokojenosti s dobře zajištěným soukromím. Účinnost daných hodnotových důrazů je také častěji bržděna situačními bariérami, jen méně často se může úspěšně prosazovat. Pracovníkům, kterým na zajištění soukromí záleží, se ve značné míře (prakticky poloviční) nedaří prosadit toto zajištění.

Je však dobré, že záporné zkušenosti se zajištěním soukromí nemotivují rezignaci, ale podněcují k dalšímu vzájemnému a kritickému výchovnému a vnitřně disciplinujícímu úsilí. Bez toho není myslitelné řádění kolektivních vztahů a soukromí v daných podmínkách.

Kritickou genezi hodnot lze sledovat i v širších rozměrech, než jen v rámcich pracovišť, a to jasněji než ostatní typy. Je evidentní, že nejen sílí, ale přímo nové kvality nabývá hodnota vody na poušti nebo v krajině znečištěných řek, hodnota jídla za hladomoru nebo hodnota čistého vzduchu v krajině zahlcené plynnými emisemi. Zde všude platí úměra, že hodnotové důrazy jsou tím vyšší, čím více jsou dané faktory hodnoceny jako nedostatkové. Životní prostředí se v naší době stalo dominantní kriticky generovanou a zesilovanou hodnotou.

Do určité míry to platí i pro obecnou hodnotu zdraví. Důraz na ni stoupá s věkem v důsledku toho, že u starších lidí je nedostatková. Platí to ovšem jen relativně – i ve věkových skupinách mládeže náleží zdraví k dominantním hodnotám jak už na základě vlastní zkušenosti, tak i ze zkušeností rodičů a prarodičů a jiných starších lidí, které mají před očima.

Hegelovo „všechno skutečné je rozumné“ neponechává místo pro kritickou funkci hodnot. Ke všem četným argumentům, které doposud vyvracely tuto tezi, přistupuje tedy i argument axiologický. Společenská kritika je založena na hodnotové sféře tak hluboce a imanentně, že kritickým činem je samo stanovení hodnoty ještě dříve, než začne probíhat kritické hodnocení z pozic této hodnoty.

Hlubší poznání společensky kritické geneze a funkce hodnot je nezbytné k osvětlení toho, v čem spočívá hodnotová ambivalence, která tak silně ztěžuje možnost jakéhokoli předvídání lidských věcí, neznemožňuje je však docela.

Na první pohled se může zdát, že to není nic zvláště objevného hovořit o euforických a kritických základech hodnot. Každému je přece jasné, že v případě uspokojení potřeb a realizace hodnotových tužeb se objevují tendence kritické. Jde však o to, že ve vztahu k určitým objektům či faktorům se zesilují hodnotové důrazy spíše působením příjemných, uspokojujících zkušeností, ve vztahu k jiným naopak v případě nedostatkivosti. Tyto odlišnosti se mohou projevovat i ve vztahu k jednomu a témuž objektům či faktorům za různých objektivních podmínek nebo při různých subjektivních přístupech.

Zásadně platí, že zjištění kritického typu satisfakčně hodnotových postojů ($S-H+$) představuje výzvu pro strategické řízení i pro prognózu v tom smyslu, že to, co je založeno na dosavadním systému, se projevilo jako vadné. Je třeba hledat zcela nové systémové přístupy i řešení. Ne proto, že dosavadní systém vyčerpal své saturační možnosti (jako v případě typu $S+H-$), ale proto, že není schopen saturovat vůbec. Převládání tohoto typu indikuje, že budování nových systémových přístupů i řešení může počítat s aktivní participací všech zainteresovaných.

Typ saturační

Typ $S+H-$ vyznačuje případy faktorů, jejichž potřeba ztrácí nebo oslabuje svůj hodnotový náboj v důsledku toho, že je v té či oné míře saturována. Typ je indikován negativní korelační tendencí při vysokém stupni spokojenosti.

V průmyslových výzkumech byla převaha tohoto satisfakčně hodnotového typu zjišťována nejčastěji u faktorů fyzické namáhavosti práce a pochopení nadřazených pro osobní zájmy pracovníků.

Tento typ má vnitřně ambivalentní povahu. V některých případech je to důsledek skutečné saturace dřívějších silných hodnotových nároků a jimi podložené kritiky (tedy obrat od typu $S-H+$ k typu $S+H-$), v jiných však projev trvalejší hodnotové nenáročnosti (setrvalý typ $S+H-$), který minimalizuje kritické postoje. V takovém případě je třeba pečlivě zvážit, zda saturační tendence nevyjadřují subjektivně hodnotovou disfunkci, která se nestaví pouze proti objektivním potřebám, ale i proti vlastním potřebám osobnosti. Zvláště výrazně vystupuje do popředí taková možnost u menšiny pracovníků ve vztahu ke zvyšování kvalifikace, kde ze širšího prognosticky rozvojového hlediska lze sotva hovořit o tendencích k saturaci.

Z hlediska této typologie lze zajímavě charakterizovat jev běžně nazývaný „sebeuspokojování“ v řídicí činnosti nebo „oficiální optimismus“. V podstatě to znamená postoj, který maximum výskytu saturačního typu $S+H-$ považuje za optimum, případně dokonce za cíl řídicí a politické činnosti. Takovýto postoj silně koreluje se stagnačními společenskými tendencemi a někdy je příznačný pro celá desetiletí, kdy určitá společnost není s to obstát ve světovém rozvoji.

V každém případě saturační jevy sotva kdy znamenají konečné řešení. Velmi přitažlivou se jeví historická analýza, která by se pokusila vystihnout, jak po obratu od kritického typu $S-H+$ k saturačnímu typu $S+H-$ po určité době dochází k opačnému obratu na vyšší stupeň společenské kritiky nedostatkivosti $S-H+$.

Prognostická analýza je zde velmi obtížná. Při zjištění takové saturace může prognóza někdy počítat s určitým zvolněním vývoje na dosavadním systémovém základě, ale současně provést přípravu pro obrat jiným směrem, neboť lze očekávat vznik kvalitativně nových potřeb; vývoj dosavadním směrem pravděpodobně nedojde ohlasu. V jiných případech však po konfrontaci s „tvrdými“ daty ekonomických vývojových tendencí může odhalit saturační nálady jako vysloveně disfunkční a vyhlásit program přesvědčovacích a informačních akcí, které by pomohly překonat omylné postoje (nesporně ve vztahu ke zvyšování kvalifikace).

Typ rezignační

Typ $S-H-$ představuje hodnotovou rezignaci na nápravu těch faktorů, které jsou hodnoceny záporně, a proto jsou předmětem nespokojenosti. Je indikován pozitivní korelační tendencí při nízkém stupni spokojenosti.

Je třeba jej odlišovat od typu nezainteresované indifferencie ($S+H-$), kdy člověk nehodnotí ani kladně, ani záporně, protože mu na daném faktoru příliš nezáleží. U typu hodnotové rezignace setrvává záporné hodnocení a nespokojenost, ztrácejí ovšem svou průraznost, v mnohém nabývají latentních forem.

Rezignační typ se objevuje zejména tehdy, kdy kritická výzva $S-H+$ dlouhodobě nedocházela odezvy a přišlo opakované zklamání. Pro prognostické úvahy je to nejméně příznivý případ. Objektivně je třeba právě tak zásadních změn jako u typu $S-H+$, ale při realizaci nelze očekávat participaci, je třeba překonávat nedůvěru.

Pro rezignační typ satisfakčně hodnotových postojů není příznačná indolence (netečnost, nevšímavost, nedbalost), ale spíše pocit bezmocnosti a bezvýchodnosti, vyúsťující někdy až ve fatalistickou nedůvěru ve vlastní síly ve smyslu „co má být, ať se stane“. Lze hovořit též o zamrzlých hodnotách nebo o hodnotových orientacích, které ztratily nebo doposud nenalezly svou společenskou funkci.

Je těžké uvádět určité faktory pracovního prostředí, pro něž by byl většinově příznačný tento typ. Každý z faktorů, pro který po delší dobu platil kritický typ $S-H+$, aniž kritika došla reálného účinku, se může přesunout k rezignačnímu typu $S-H-$. Pracovníci zůstanou i nadále nespokojeni s tím, že se nesplní sliby, které jim byly dány při nástupu do podniku, ale přestanou se nad tím rozčilovat a znechuceně mávnou rukou. Je celkem nepříznivé také to, že daná typologická charakteristika se ve výzkumech ověřovala relativně častěji ve vztahu k faktoru organizace práce.

Prognostické potíže spojené s výskytem tohoto typu se zesilují nezdávkou tím, že daný typ nemusí být pro řídicí sféru nevitáný. Je to totiž typ, kdy slábne akutní „nebezpečí“ kritiky, aniž bylo třeba zásadního zlepšení kritizovaného faktoru. Je to tedy typ ulehčující komplikace v řídicí činnosti, typ příznivý pohodlnosti a tím i stagnačním tendencím. Vyhovuje mentalitě těch, kteří by práci „zlepšovali“, aniž by cokoli podstatného změnili.

Pro aplikaci satisfakčně hodnotové typologie má zvláštní význam myšlenka, podle níž dochází v procesu tvorby společenské kritiky k ambivalentním pohybům po linii participace – rezignace. V určitých obdobích dochází k posílení kritické participace. Po zkušenostech typu „všichni jsme byli proti tomu, ale nebylo to nic platné“ je vystřídána zesilující rezignací.

V axiologické poloze se to projevuje tak, že čím nižší místo zaujímá hodnota veřejného života v žebříčku životních hodnot, tím obtížněji přecházejí četné hodnoty z latentního stavu do stavu, kdy motivují účinné jednání. A netýká se to pouze hodnot zacílených společensky (práce, oběť pro jiné a pro společnost), ale i významných osobně, například zdraví. Skutečnost, že třetina kardiaků se nedostavuje ke stanoveným kontrolám, nelze vysvětlit jen každodenními obtížemi (nezbývá čas, rodinné starosti, práce atd.), ale především stavem apatie, z něhož plyne oslabení životního smyslu. Vědomí hodnoty – dokonce jako hodnoty dominantní – se tím neztrácí, je tu však oslabena síla přetváření této hodnoty v čin, dokonce v čin poměrně jednoduchý.

Hodnota zdraví tvoří subjektivní oporu prognostické jistoty v oblasti zdravotnictví. Nebývá tomu však vždy, a to nejen z výše uvedeného důvodu, ale i tím, že část nejstarších lidí už rezignuje a čím častěji musí v souvislosti se stárnutím navštěvovat lékaře, tím více je to unavuje.

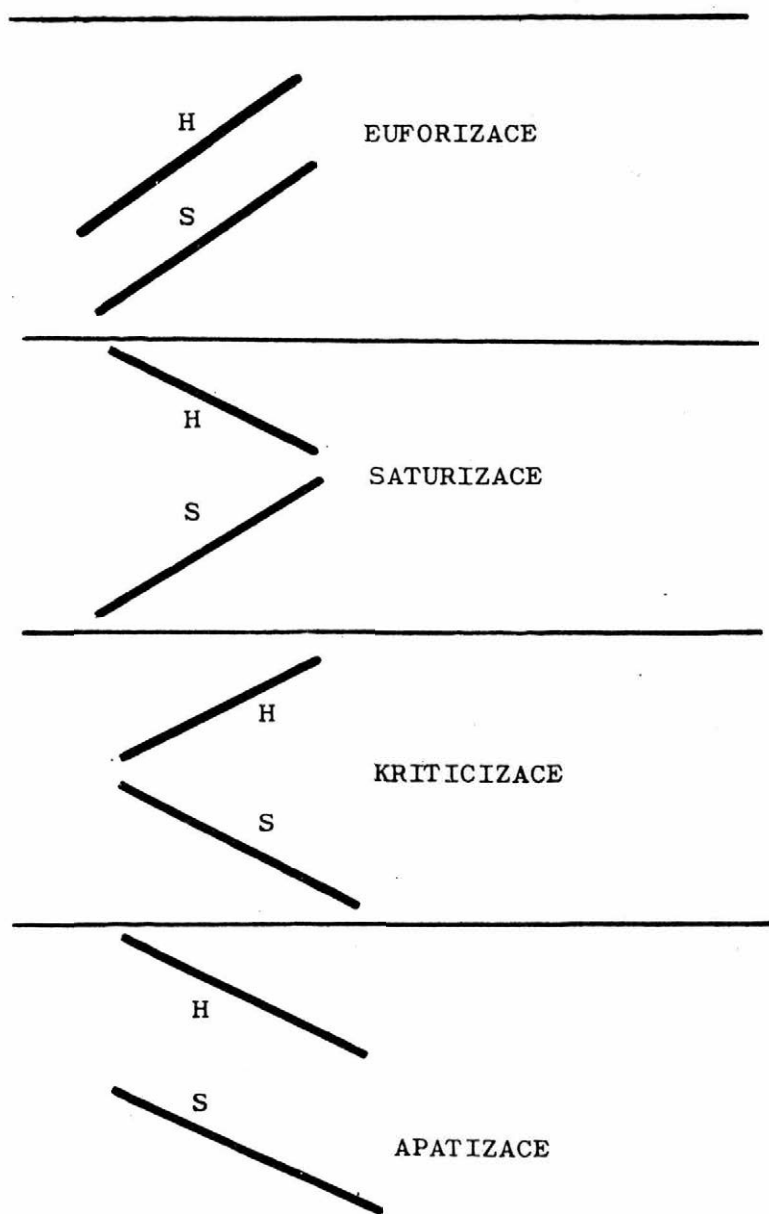
Další příklad podobného postoje představují ženy pracující na jednotvárných pracích s jednostrannou fyzickou zátěží. Potřebovaly by preventivní a současně rehabilitační cvičení, a přece je to skupina, která podle výsledků výzkumů vyjadřuje nejnižší a nejslaběji hodnotově zakotvený zájem o jakoukoli tělovýchovu vůbec.

Ale to jsou jen spíše výjimečné skupiny. U většiny společenských skupin ve většině období zůstávají rezignační tendence v menšině.

Promítnutí satisfakčně hodnotových typů do časových řad

Satisfakčně hodnotový model jsme doposud demonstrovali spíše staticky (i když někde nebylo možné vyhnout se přitom vývojovým implikacím). Tvoří však příznivý základ dynamického modelu, který lze rozvinout do časových řad, naznačených v grafu č. 3. Vypouštíme zde případy zachování konstantní úrovně a rozebíráme případy časových změn, a to jak satisfakčních, tak i hodnotových.

Graf č. 3 Dynamické rozvinutí satisfakčně hodnotových typů

Promítnutí modelu do časových řad má čtyři možnosti :

1. Při posilování hodnotových důrazů za současného růstu spokojenosti se zvyšuje euforie – lze hovořit o procesu *euforizace*, tj. celkového optimisticky postojevého rozmachu.

2. Při zesilování hodnotových důrazů za současného snižování spokojenosti (resp. růstu nespokojenosti) se zvyšuje kritika – tedy proces *kritizace*, který signalizuje hnutí za zásadní zlepšení nedostatkového stavu.

3. Při oslabování hodnotových důrazů za současného růstu spokojenosti se zvyšuje saturace – tedy proces *saturizace* jako zesílení postojů, kdy dosažení určitých hodnotových cílů je považováno za samozřejmost.

4. Při oslabování hodnotových důrazů za současného snižování spokojenosti (resp. růstu nespokojenosti), se zvyšuje rezignace, resp. probíhá proces *apatizace*, který je někdy výrazem tendencí k postojevému rozkladu, jindy však signalizuje dočasnou latentizaci (kdy apatizace je jen povrchová).

Základní procesuálně protikladné formy hodnotové dynamiky tvoří procesy valorizace a devalorizace. Euforizace a kritizace jsou kvalitativně odlišnými typy valorizačních procesů, saturizace a apatizace naopak kvalitativně odlišné typy procesů devalorizačních.

Sledování toho, jak se tyto časové trendy utvářejí v celospolečenském měřítku, by mělo být významným a přednostním úkolem výzkumů veřejného mínění realizovaných na reprezentativních vzorcích celého obyvatelstva. Předpokládalo by to periodicky opakované výzkumy dle dotazníků, ve kterých by se opakovaly analogické baterie dotazů na přikládanou významnost a na spokojenost s těmiž vybranými faktory pracovního prostředí, životního prostředí, různých sociálních jevů, osobního života i vlastní osobnosti.

Nejsme informováni o podobných opakovaných reprezentativních výzkumech celospolečenského veřejného mínění u nás. Ale už při periodicky opakovaných výzkumech podniků téhož oboru těžkého průmyslu byly zjištěny zajímavé pohyby hodnotových a satisfakčních postojů k faktorům pracovního prostředí.

V období 1975–1980 převažoval proces kritizace, zejména ve vztahu ke mzdám, technickému vybavení, k organizaci práce, k řízení u bezprostředního nadřízeného a k informovanosti o dění v podniku. Kolem roku 1980 se tyto trendy relativně ostře změnily. Satisfakce s uvedenými faktory nadále klesaly a na druhé straně zvyšování hodnotových důrazů na ně se zvrátilo v pokles. Kritizační tendence tedy zmizely a na jejich místě se objevily apatizační trendy. Ty zde byly pro období 1980–1985 konstatovány dokonce ve vztahu k téměř všem 25 sledovaným faktorům práce a pracovního prostředí.

Celkový obraz zjištěných satisfakčně hodnotových trendů je tedy dost tristní a výstražný z hlediska dostatečné kritické participační aktivity pro období po roce 1985, jehož trendy zatím zde sledovány nebyly. Přesto se však určité naděje rýsují z dostupných údajů nejvíce v trendech faktoru uplatnění iniciativy, které se po mírné euforizaci z období do roku 1980, ustálily na dosažené hladině.

I když porovnání několika set sociologických výzkumů z různých odvětví našeho průmyslu a ze závodů umístěných ve všech krajích ukázalo značnou postojevou jednorodost, netroufáme si ze zjištěných trendů pro jediný obor vyvozovat závěry o celospolečenských trendech. K tomu by bylo potřeba opakovaných reprezentativních výzkumů veřejného mínění. Oborově omezené údaje však nesporně naznačují významné celospolečenské problémy. Jejich znalost je předpokladem dobře připravené společenské přestavby.